

BESZÉDSTRATÉGIÁK A PROZÓDIA TÜKRÉBEN

Olaszy Gábor

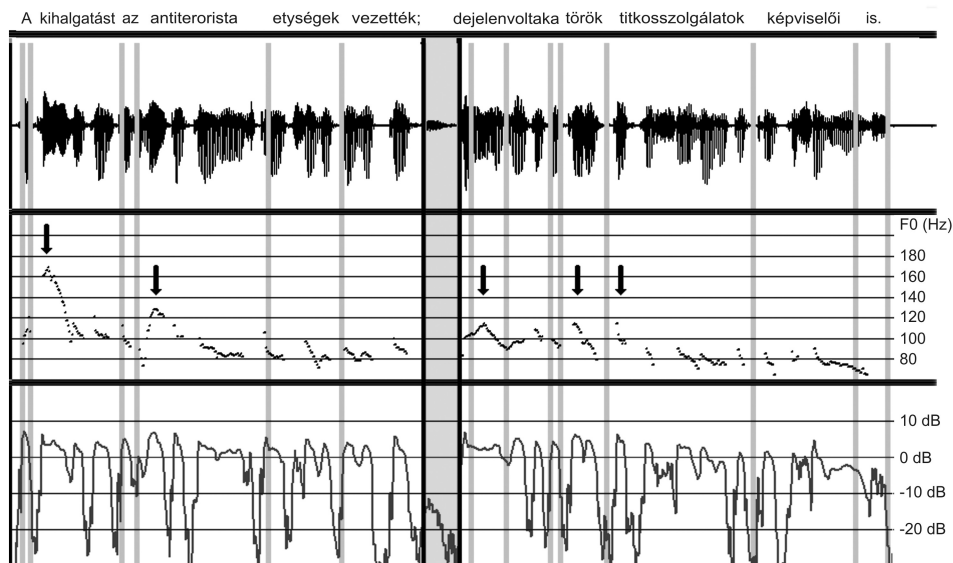
az MTA doktora, tudományos főmunkatárs, egyetemi tanár
MTA Nyelvtudományi Intézet
olaszy@nytud.hu

A beszéd egyedi és egyéni produktum. Egyedi, mivel ugyanazon beszélő sem tud két teljesen azonos hullámformával rendelkező beszédjelet létrehozni, a finom részletekben mindig van eltérés. Mindez a beszélés biológiai rendszeréből fakad. Egyéni pedig azért, mert a megformálás mindig egy adott személyhez kötődik. Az egyedi és egyéni sajátosságok egyszerre vannak jelen a beszédjelenben. A prozódia, vagyis a dallam, a kiejtés sebessége, a ritmus, a hangsúlyozás, a hangerő és a hangszínezet változtatása adja a beszéd kifejező erejét; érzékeltethetjük vele a mondatok különbözőségét, a lelkiállapotunkat, azt is, hogy mit tartunk fontosnak a közlendőnkben és mit nem, nemegyszer a tartalom egyértelműsítését biztosítjuk ezen a módon. A szöveg tartalma is befolyásolja a prozódiai megformálást, felolvasáskor is. A beszélő ekkor szinte automatikusan alkalmaz egyfajta stratégiát a szöveg függvényében. Másként olvassuk a híreket, másként egy novellát, egy mesét, egy hirdetését, illetve megint más beszédstratégiát alkalmazunk, ha szabadon, spontán fogalmazunk. A kérdés, hogy tudományos módszerekkel miként lehet a hallott különbségeket jellemezni, rendszerezni, leírni.

A jelen kutatás célkitűzése az volt, hogy számadatokkal határozzuk meg azokat az

invariáns (állandó) prozódiai jegyeket, amelyekkel az egyes szövegtípusokhoz tartozó felolvasási stílusok köthetők, illetve a spontán beszéd jellemezhető. A kutatónak az elhangzó beszéd, valamint a származtatott szöveg áll a rendelkezésére. A beszéd prozódiai szerkezetének megformálásakor elméletileg két szintet különböztetünk meg, a nyelvtal meghatározottat és a beszélő személyt mint a produkciót közvetlenül megvalósító és befolyásoló tényezőt. A nyelv határozza meg a prozódia alapelemeit, a jellemző dallamformákat, a hangsúlyozást, az időszerkezetet (hangidőtartamokat, artikulációs sebességet, ez utóbbit hang/secundumban [hang/s] megadva), a szó ritmusát, a szünetek időtartamát és számát, valamint a hangerő-változtatásokat. A nyelvi szintű prozódiai elemekkel fejezzük ki alapvetően a mondatok modalitását (típusát) is (*i. ábra*).

A magyar és más nyelvek prozódiai alapelemeinek feltárása már nagyrészt megtörtént (például: Hirst – Christo, 1998; Varga, 1994; Olaszy 2002, 2005). A beszédjel tartalmazza a beszélő személy egyéni megformálásait is, azt, hogy a nyelvi szintű prozódiai elemeket milyen módon variálja a különböző beszédstratégiák alkalmazása során. A beszédstratégiák ilyen szempontú jellemzése a

1. ábra • A kihallgatást az antiterrorista egységek vezették; de jelen voltak a török titkosszolgálatok képviselői is. A mondat rezgésképe (fent), dallamgörbéje, nyilakkal jelölve a hangsúlyokat (középen) és intenzitásviszonyai (alul). A két mondatrész közötti néma szünetet szürke sáv jelöli.

jelenlegi kutatások egyik legfontosabb területe. Vizsgáltuk a hírolvasást, a mesemondást, a prózafelolvasást, a reklámok hangzását, valamint a riporttelbeszélést mint spontán beszédet. Mindegyik sajátos, jól elkülöníthető beszédstratégiával hangzik fel, relatíve függetlenül a beszélőtől. Az elemzési eredmények közül itt az időszerkezeti tényezőkre kapott megállapításokat tárgyaljuk.

A hírolvasás. A beszélő egyik legjellegzetesebb időszerkezeti paramétere az artikulációs sebesség. Az elnevezés azt jelenti, hogy teljesen hány hangot ejt másodpercenként a

beszélő, milyen gyorsan mozognak az artikulációs szervei. A tartott szüneteket nem vesszük figyelembe a számításnál. A hírolvasáskor mért adatokat (négy férfi, két női bemondó) az 1. táblázat mutatja.

Az artikulációs tempó beszélőfüggő, azon belül is széles skálán valósul meg mindegyik bemondónál. A közlemény elejét a beszélők a rájuk jellemző átlagos artikulációs tempónál magasabb értékkel, azaz gyorsabban indítják. Ha hangsúlyozott szóval kezdődik a mondat, akkor ez különösen jellemző lesz. A közlemény hosszától és összetettségétől

Artikulációs sebesség (hang/secundum)	Bemondók					
	F1	F2	F3	F4	N1	N2
Átlagérték	13,26	14,3	14,1	14,8	13,8	13,8
Mínimumérték	11,22	10,83	10,53	12,15	9,45	11,76
Maximumérték	15,12	16,66	15,79	17	16,9	16

1. táblázat • Hat hírolvasó artikulációs sebességének adatai

függően relatíve széles tartományban (20 % körüli eltérések is lehetnek) variálódnak az artikulációs tempók. A változások természetesen összefügghetnek a szöveg tartalmával. A mondat belseji szerkezethatár előtt lassítás, illetve szinten tartás tapasztalható. A lényeges információt hordozó szövegrésznél, főleg a mondat belsejében, a hangsúlyozás a tempó lassításában jelentkezik a hangsúlyozni kívánt szótagban. A nem hangsúlyos rész pedig gyorsul. Ezt a stratégiát fordítva is alkalmazták, a lényeg a tempóváltoztatás. A szünettartással kapcsolatban is jellegzetes tendenciák állapíthatók meg. A szerkezethatárokon megjelenő szünetek hossza mondatokon belül is módosul. A szünetek időértékei jellemzők a bemondó személyre. A mondatközi szünetek lényegesen hosszabbak, mint a mondat belsejiek. A hangnyújtást rejtett szünet kialakítására használják, ezzel ritmikai és hangsúlyozási komponenst visznek a beszédjelbe.

A mesemondás. Az artikulációs sebesség ekkor kisebb, mint a hírolvasás esetén; három beszélő átlagértékei a következők: 11,9 hang/s (8,25–14,5 hang/s), 12,2 hang/s (9,2–15,9 hang/s) és 11,4 hang/s (8,97–15,4 hang/s). A mondatok átlagos hossza rövidebb és egyértelmű tagolásuk gyakoribb a hírolvasáshoz képest. A mesemondók több mondat belseji szünetet tartanak, ezek a szünetek átlagosan hosszabbak is. Mindezek következménye, hogy a mesemondás nyugodt, jól értelmezhető beszédstílust valósít meg.

Prózafelolvasás. Ekkor egyértelmű összefüggés mutatható ki az artikulációs sebesség változása és a szöveg tartalma között. A feszültséggel teli részeknél nő a sebesség, a leíró jellegűeknél csökken. Az artikulációs tempó változása a mondatokon belül hasonlóan gazdag, mint például a hírfelolvasásnál,

noha a skála szélesebb; az átlag 13,2 hang/s, a minimumérték 8,9 hang/s, a maximumérték 16 hang/s volt. Nemesgyszer igen lassú tempó is előfordult. Az egyes mondatok közötti szünetek széles temporális tartományban valósulnak meg. Ez arra utal, hogy ezekkel a szünetekkel szabadabban bánhatunk (akár lényegesen meg is nyújthatjuk őket), mint a mondaton belüli jelkimaradásokkal. További szünetezési jellemző, hogy a prózafelolvasásnál a szünetek aránya nagyobb, mint például a hírfelolvasásnál, ugyanakkor kisebb, mint a mesemondásnál. Ez a műfaji kategória tehát az időszerkezeti alapadatok tekintetében a hírolvasás és a mesemondás között áll.

Reklámfelolvasás. A hangos reklám a média műsoraiban vezető helyet foglal el. Ezért is fontos az akusztikai-fonetikai vizsgálata, hiszen ennek révén kapunk képet arról, hogy pontosan mi éri a hallgatóhoz. A reklámok beszédstratégiájának egyik alapvető komponense a gyors beszéd. Ennek oka lehet, hogy a reklámszöveget tervezők megadott, rövid időkeretbe a lehető legtöbb információt kívánják belezsúfolni. Az általunk elemzett reklám 20 másodperces időtartamú gyógyszerreklám volt, női és férfi bemondók felolvasásában. Az artikulációs sebesség átlaga 17,2 hang/secundum, a minimumérték 12 hang/s, a maximumérték pedig 22 hang/s volt. Részletesen elemeztük a jól ismert felhívást a négy bemondó produkciójában: A kockázatokról és mellékhatásokról olvassa el a betegtájékoztatót, vagy kérdezze meg kezelőorvosát, gyógyszerészét! E mondat átlagos artikulációs tempója 20,1 hang/s volt. A szöveget szünet nélkül mondták el a felolvasók. A leggyorsabb tempót minden esetben az „olvassa el a betegtájékoztatót” részben valósították meg, átlagosan 21,4 hang/s,

igen magas értékkel. A hirdetészi szövegekben – a beszédhangok rövid időtartamán túl – azért is érezzük gyorsnak a beszédet, mert a nagy sebesség nemcsak egy-két szóra vonatkozik, hanem a teljes közlésre. Mind ezen felül még a szünetekkel is mintegy „takarékoskodik” a bemondó, illetve ha egyáltalán tart szünetet, akkor az nagyon rövid. A reklámokban a szöveg mondat szerinti tagolása nem jellemző, itt a folyamatosság a fő szempont.

Spontán beszéd. Az előre nem megtervezett, illetve nem felolvasott szövegek egybevető vizsgálatai azt mutatják, hogy az artikulációs sebességek átlaga nem különbözik lényegesen a hírolvasásban mért értékektől. A narratívában a beszédtempó nem lényegesen gyorsabb vagy lassabb a hírolvasásénál. Az artikulációs sebesség ingadozása éppúgy megtalálható a spontán beszédben, mint a felolvasásban. A spontán beszéd időszerkezeti jellemzését tehát más időszerkezeti elemekben kell keresnünk. Ilyen például a folyamatossági paraméter. A spontán beszéd töredezett, sok szünettel tarkított, viszonylag rövid beszédszakaszokkal rendelkező produkció. Ez az azonnali beszédtervezés következménye (Gósy, 2004). A szünetek biztosítják a tervezéshez szükséges időt. A be-

szelő a szöveget nem mondategységekben valósítja meg. A spontán beszéd szüneteinek más a szerepük, mint a felolvasásban. A „virtuális” mondatok belsejében megjelenő, valamint a mondatok közötti szünetnek nevezett időszerkezeti elem gyakorlatilag elveszti azt a szerepét, amit például a felolvasásnál betöltött. A narratívában a gondolati egységen belüli szünetek rendszerint hosszabbak, mint a mondatok közöttiek. A leglényegesebb különbség a felolvasás és a spontán beszéd között az, hogy a spontán beszélő három-négyezer több szünetet iktat a beszédébe. Ebből arra következtethetünk, hogy a szünetezés a spontán beszéd talán legjellegzetesebb temporális eleme.

Az ismertetett adatok igazolják, hogy az egyes beszédstratégiák között számadatokkal is kimutatható különbségek vannak, amelyek nemcsak a beszélő, de a hallgató szempontjából is meghatározók. Az eredmények felhasználhatók a beszéd mesterséges előállításában, a beszéd felismerésben, a beszédstratégiákra készíthető modellek tervezésénél, valamint a verbális kommunikáció számos gyakorlati formájában.

Kulcsszavak: *felolvasások típusai, narratíva, artikulációs tempó, szünetek, beszédstratégia*

IRODALOM

- Gósy Mária (2004): Fonetika, a beszéd tudománya. Osiris, Budapest
- Hirst, D. – Di Cristo, Albert (1998): Intonation Systems. A Survey of Twenty Languages. Cambridge University Press
- Olaszy, Gábor (2002): The Most Important Prosodic Patterns in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica. 49, 277–306.

- Olaszy Gábor (2005): Prozódiai szerkezetek jellemzése a hírfelolvasásban, a mesemondásban, a novella- és a reklámok felolvasásában. In: Gósy Mária (szerk.): Beszédkutatás 2005. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
- Varga László (1994): A hanglejtés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai, Budapest, 468–546.